

Archeologie in West-Friesland 25

Gemeente Enkhuizen

Zwaar geschut voor de zeven zeeën

Enkhuizer kanonnen uit de Gouden Eeuw

Van de 17de tot het einde van de 18de eeuw heeft in Enkhuizen een geschutgieterij gestaan. In deze gieterij werden de bronzen kanonnen gegoten waarmee de toenmalige Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588 -1795) haar vele conflicten uitvocht.

In de 17de eeuw kende de Nederlanden een periode van groei en welvaart. In deze periode ook wel bekend als “de Gouden Eeuw”, stonden handel en ontdekking van de wereld centraal. Anderzijds was de jonge, opstandige Republiek in een langsepende oorlog verwickeld met het Koninkrijk Spanje: de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). De zoon van Willem van Oranje, Maurits van Nassau (1567-1625), behaalde in de late 16de en vroege 17de eeuw veel overwinningen in de strijd tegen de Spanjaarden. Als stadhouder en legeraanvoerder was het zijn taak om voor de verdediging van het land en veiligheid op zee te zorgen.

Op grond van zijn kennis en militaire inzicht besloot Maurits dat een aantal dingen moesten veranderen in de Nederlanden. Maurits richtte samen met de Staten-Generaal de Admiraliteit op. De Admiraliteit was de marine van de Nederlanden gedurende de Gouden Eeuw en zorgde ervoor dat oorlogsschepen werden gebouwd, uitgerust en onderhouden. De Admiraliteit werd onderverdeeld in vijf bestuurscolleges. Deze colleges werden verspreid over de kustprovincies van de Nederlanden om ervoor te zorgen dat, waar nodig, overzichtelijk en snel ingegrepen kon worden. Zo werd er ook een Admiraliteitscollege voor het Noorderkwartier voor het gebied van het huidige Noord Holland boven Amsterdam opgezet.

In principe werkten de colleges afhankelijk van elkaar, maar wanneer het land in gevaar was, konden zij samenwerken om een oorlogsvloot op te zetten. Zo een oorlogsvloot kon forse proporties aannemen en naast de Admiraliteitsschepen, ook gedeeltelijk uit bewapende koopvaardijsschepen bestaan.

De oorlogsvloot van de Republiek ten tijde van de Slag bij Ter Heijde op een schilderij van J. A. Beerstraten.

Maurits, prins van Oranje (1567-1625) door Michiel Jansz. van Mierevelt, ca. 1613 - ca. 1620.

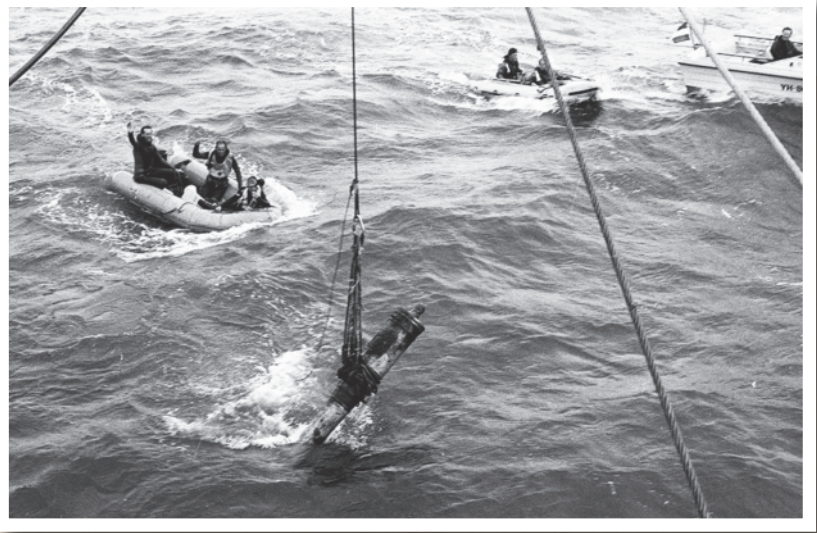
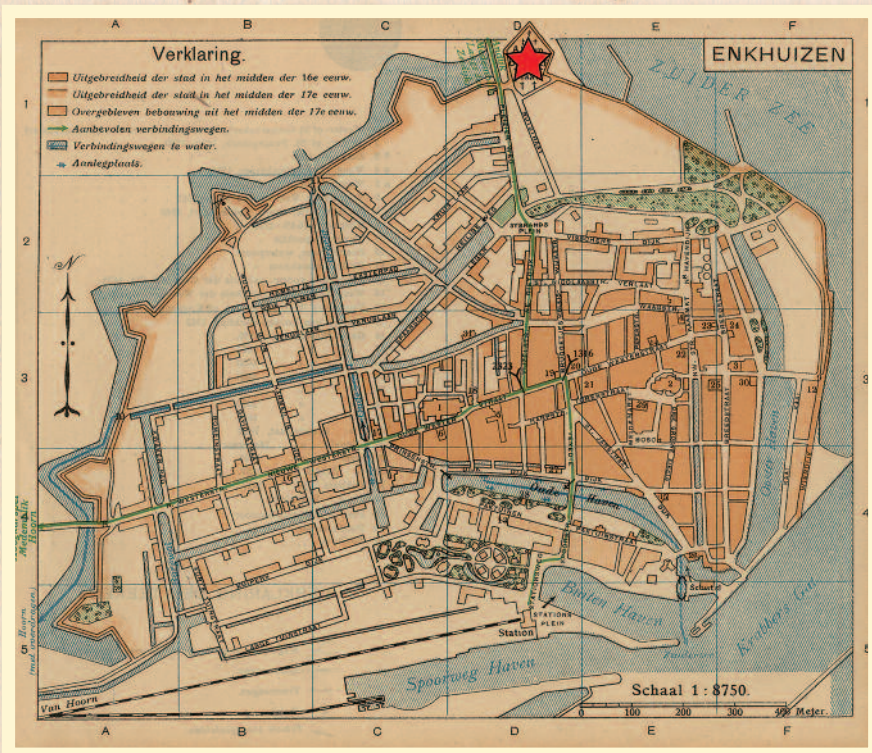
Het wapen van de Admiraliteit van West-Friesland op een bronzen 18 pponder kanon uit 1632 gegoten door Everhardus Splinter te Enkhuizen. Het is gevonden in het Westfriese oorlogsschip de Prins Maurits gezonken tijdens de slag bij Ter Heijde in 1653. Rondom de West-Friese leeuwen staat PPP, het motto van de Admiraliteit; Pugno Pro Patria, “ik strijd voor het Vaderland”.

De brongsieterijen

Om er voor te zorgen dat de pas opgezette Admiraliteitscolleges hun schepen makkelijk en snel uit konden rusten, werd besloten dat ieder van de vijf admiraliteitscolleges over een eigen brongsieterij moest beschikken. Deze gieterijen kregen de vrijheid om voor iedereen bronzen kanonnen, klokken en andere voorwerpen te gieten, indien ze wel altijd voorrang aan de Admiraliteit gaven. West-Friesland moest ook een eigen gieterij krijgen om de Admiraliteit van het Noorderkwartier van geschut te voorzien. De keuze bestond uit Hoorn en Enkhuizen. Hoorn was altijd een belangrijke stad geweest, maar in de eerste helft van de 17de eeuw ging het voor de wind met Enkhuizen. Door de met de visserij vergaarde rijkdom en de opkomst van de VOC werd ervoor gekozen om in 1613 een gieterij te bouwen. Prins Maurits besloot in de 17de eeuw dat geschut gestandaardiseerde maten moest krijgen. De Staten Generaal ging akkoord met dit plan en droeg de Admiraliteit in 1611 op voortaan alleen nog bronzen geschut voor kogels van 6, 12, 18 en 24 pond te laten gieten. De kanonnen zelf wogen soms wel 2500 kg. Op deze manier werd in de giethuizen, magazijnen en op de vloot gestandaardiseerd en daarmee orde gecreëerd.

De locatie van de gieterij aangegeven met een rode ster op een stadsplattegrond uit 1917.

In juli 1985 takelden Texelse duikers het kanon van het oorlogsschip De Rob (gezonken 1640) uit het water van de Waddenzee. Het kanon bleek gegoten in 1638 door Everhardus Splinter in Enkhuizen.

Ets van de Geschut en Klokgieterij van Enkhuizen door Cornelis Pronk uit 1726.

Het 'Giethuijs'

De brongsieterij kwam in Enkhuizen aan de Botstraat, vlakbij de nieuwe Noorderpoort te staan en werd 'het Giethuijs' genoemd. Van het giethuis is tegenwoordig niets meer te zien, hier ligt nu het Emaplein en de ingang van de Algemene Begraafplaats. Het was een voor haar periode omvangrijk gebouw en vormde een duidelijk teken van de toenmalige welvaart van Enkhuizen. Tevens gaf het aan hoeveel belang er aan de productie van zware wapens werd gehecht.

Gieten van brons

Het gieten van grote bronzen objecten is een complex proces. In het

Tekening door oud Enkhuizer gietmeester Jan Verbruggen uit de 18de eeuw van het smelten van brons in een oven. De gietmeester zelf staat op de voorgrond en dirigeert de werkzaamheden.

Een assortiment aan 17de en 18de-eeuwse kanonskogels van verschillende kalibers opgebaggerd in de Oosterhaven, Enkhuizen.

begin van de 17de eeuw werd veel gebruik gemaakt van uit brons gegoten kanonnen. Brons is een legering van koper en tin. De grondstoffen koper maar ook het tin waren prijzig. Het goedkopere alternatief was gietijzer. De eerste kanonnen werden gesmeed van ijzer, maar dit was voor de productie op grote schaal geen optie omdat het te tijdrovend en intensief was, wat het ook erg duur maakte. Gietijzer was betaalbaarder dan brons. Echter, de kunst van het gieten van gietijzer was in het begin van de 17de eeuw nog niet zover dat er op grote schaal betrouwbare kanonnen van konden worden gegoten. Daarom bleef men in Enkhuizen bronsgieten.

Het vuren van een kanon was zeer gevaarlijk. Een aantal dingen konden misgaan hetgeen kon leiden tot grote schade aan het schip of haar bemanning.

Gietijzeren kanonnen konden onder grote druk of door ongeluk uit elkaar knappen. Als een gietijzeren kanon knapte, bracht dat alle omstanders in gevaar. Brons was veel duurder, maar scheurde in plaats van dat het knapte. Dit was iets veiliger. Een gescheurd bronzen kanon was nutteloos, maar het schroot kon wel tot materiaal voor nieuwe bronzen kanonnen worden omgesmolten.

Soms werden kanonnen gegoten die niet zozeer een militaire functie hadden, maar dienden om als pronkstuk of relatiegeschenk te worden weggegeven. Deze kanonnen werden uitbundiger versierd dan de stukken die

normaal op een schip terecht zouden komen. De bronsgieterij werd overzien door een gietmeester. Deze gietmeesters waren statusvolle heren en genoten groot aanzien binnen hun steden en provincies. Gietmeesters zaten vaak in het bestuur of in de raad van de stad. De gietmeesters goten naast de kanonnen voor de Admiraliteit ook veel voor de VOC. De meeste meestergieters behoorden tot het patriciaat van de stad en wilden net als veel edelen in de 17de en 18de eeuw hun rijkdom en titels hoog en binnen de familie houden. Om de naam van de familie

veilig te stellen, werden huwelijken vaak opgezet tussen twee families van stand. Op deze manier bleef ook de gieterij van Enkhuizen gedurende haar gehele bestaan in het bezit van dezelfde families. Noemenswaardig is bijvoorbeeld de familie Wegewaert waarvan verscheidene leden verspreid over de twee eeuwen dat de gieterij actief was in Enkhuizen als meestergieter hebben gewerkt. De Wegewaert familie is een welbekend geslacht van gieters dat door de hele Nederlanden actief is geweest. In de 17de eeuw wordt de titel van meestergieter overgedragen van

Grote bronzen kanonnen met veel ornamentiek voor het Beiers Legermuseum in Ingolstadt.

Everhardus Splinter naar zijn zoon Conradus Splinter. In de 18de eeuw gebeurt hetzelfde binnen de familie Crans. De gieterij wordt van Jan Crans op zijn zoon Cyprianus Crans Janszoon overgedragen waarna hij het beheer een aantal jaar later doorgaf aan zijn broer Cornelis Crans. Niet alleen de titel van meestergieter, maar ook de kennis van het bronsgieten werd zo van vader op zoon of schoonzoon overgeleverd. Opmerkelijk genoeg is verrassend weinig opgeschreven over het gieten omdat de geheimen over het gietproces binnen de familie bleven.

Strijd

In de 16de eeuw werd het duidelijk dat geschut aan boord van schepen een grotere rol moest gaan spelen binnen de oorlogvoering ter zee. Zeeslagen werden steeds vaker op grotere afstand gevoerd met grote linies van schepen die langs elkaar voeren om een aanhoudend kanonvuur te geven. Dit was in contrast met de oude manier waarbij schepen dicht naar elkaar toe voeren om elkaar vervolgens te kunnen enteren. Met de introductie van waterdichte geschutpoorten, de afsluitbare luiken waar de vuurmonden van de kanonnen uitstaken, konden kanonnen benedendeks worden geplaatst. Dit zorgde ervoor dat meer kanonnen aan boord van de schepen

Een 2 pponder bronzen kanon gegoten in het Giethuis voor de VOC kamer van Enkhuizen door Jan Verbruggen in 1746. Het kanon staat op een houten rolpaard.

Slagschepen in linieopstelling tijdens de slag bij de Doggersbank in 1781, door Robbert Muys.

Gravure van Volckert Schram, de Enkhuizer vice-admiraal van Holland en West-Friesland door Jan Veenhuysen, voor 1673.

konden worden meegevoerd. Tevens bleven de schepen met dit extra gewicht op de lagere dekken op zee beter in balans.

Enkhuizer Zeehelden

In 1620 wordt Volckert Adriaanszoon Schram in Enkhuizen geboren. Hij klom snel op binnen de Admiraliteit. In de Eerste Engels-Nederlandse oorlog (1652-1654) is hij kapitein van het oorlogsschip De Lastdrager. Later steeg hij verder in de rangen van de Admiraliteit van het Noorderkwartier en vocht hij tegen de Portugezen in dienst van de VOC. Als Schout-bij-Nacht van het Noorderkwartier voer hij mee in de expeditie van admiraal Michiel de Ruyter tegen de Zweden en bleef vervolgens gedurende een periode in Scandinavië in dienst van de Deense koning.

Volckert Adriaanszoon Schram geeft weer hoe niet alleen de in Enkhuizen gegoten geschutstukken maar ook haar zeehelden via het water over de wereld verspreid raakten. In het midden van de 17de eeuw keerde Volckert terug naar het Noorderkwartier en naar zijn oude positie binnen de Admiraliteit. Tegen deze tijd is de Tweede Engels-Nederlandse Oorlog (1665-1676) uitgebroken. Wederom voer Volckert ten strijde tegen de Engelsen. Een paar jaar later nam hij deel aan de vermaarde Tocht naar Chatham waar de Nederlandse vloot onder leiding van Michiel de Ruyter en Cornelis de Wit de Theems op voer, de Britse marine een bittere nederlaag toebracht en hun grootste praalschepen werden afgenomen. Na twee oorlogen tussen Engeland en de Nederlanden te hebben overleefd, was het teveel. Volckert Schram sneuvelde in de Eerste Slag bij het Schooneveld in juni 1673 tijdens de Derde Engels-Nederlandse Oorlog.

De tocht naar Chatham was een grote onderneming waar meerdere schepen aan deelnamen. Naast Volckert Schram voer ook David Vlugh, Volckerts schoonzoon, mee tegen de Engelsen. David Vlugh (1611-1673) was net als zijn schoonvader afkomstig uit Enkhuizen. Hij was een tijd in dienst bij de Admiraliteit van het Noorderkwartier maar nam waarschijnlijk niet deel in de Eerste Engels-Nederlandse Oorlog omdat hij in deze periode op een koopvaardischip rondvoer. Ten tijde van de Tocht naar Chatham is Vlugh wederom in dienst van de Admiraliteit van het Noorderkwartier en voerde als Schout-bij-Nacht het bevel over een eskader van zwaar bewapende schepen vanaf zijn eigen 72 kanonnen tellende vlaggenschip het Wapen van Utrecht. David Vlugh werd voor zijn dapperheid en acties op de Medway bij Chatham met een gouden ereteken onderscheiden. Met het uitbreken van de Derde Engels-Nederlandse Oorlog voer Vlugh uit op het vlaggenschip Wapen van Enkhuizen. Met dit schip nam hij net als zijn schoonvader deel aan de Eerste Slag bij het Schooneveld. David Vlugh liet hierbij ook het leven. Beide zeehelden liggen in Enkhuizen in de Westerkerk begraven. Het geeft aan

Afbeelding van de Enkhuizer Schout-bij-Nacht David Vlugh door Jan de Bisschop. Vlugh staat voor twee zuilen waar tussen de kaart van Engeland met de Medway hangt. Voor hem een kanon, een anker en twee dolfinen. Zijn in 1667 behaalde onderscheiding hangt aan een ketting onder zijn sjerp op de buik.

Tocht naar Chatham 1667, door Peter van der Velde.

Bronzen kanon gegoten in het giethuis van Enkhuizen voor de VOC van Enkhuizen, door J. Steen & J.C Borchhardt, 1757.

dat Enkhuizen niet alleen zware wapens voor de vloot leverde maar ook daadwerkelijk met die wapens voorop ging in de strijd tegen de vijanden van de Republiek.

VOC

In 1602 werd officieel de Verenigde

Oost Indische Compagnie opgericht. Deze handelscompagnie had als doel om vanuit het Moederland het transport en de belangen in het Verre Oosten te garanderen en daar zoveel mogelijk luxe goederen te verkrijgen om later in Europa te verhandelen. De VOC was voornamelijk een handelscompagnie, maar kreeg

Een onderdeel van het kanon-productieproces. Hier wordt gloeiend heet brons in mallen gegoten. Tekening door oud Enkhuizer gietmeester Jan Verbruggen uit de 18de eeuw.

concurrentie van andere landen met dezelfde missie in het Verre Oosten. Daardoor ontstonden conflicten rond de handelsposten. Deze loste men veelal militair op. De schepen van de VOC werden om de veiligheid van de handel en de bemanning te garanderen uitgerust met kanonnen, of kregen een zwaarbewapend oorlogsschip mee als escorte. Waar de Admiraliteit verschillende colleges verspreid over de Nederlanden had, zo bezat de VOC zeven verschillende 'kamers'. Deze kamers maakten samen het bestuur van de VOC uit. Twee van deze kamers bevonden zich in West-Friesland, in Enkhuizen en Hoorn. Deze kamers moesten hun schepen zelf onderhouden en van kanonnen voorzien. Bestellingen voor bronzen geschut kwamen veelal bij de Enkhuizer gieterij terecht. Een aantal voor de VOC in Enkhuizen gegoten kanonnen zijn nu nog overgebleven.

Het einde van de gieterij

Bronzen kanonnen werden aan het begin en in het midden van de 17de eeuw veel gebruikt. Tegen het einde van de 17de eeuw nam dit gebruik af. De vakmannen waren in deze periode veel handiger geworden in het gieten van ijzer, en door de verbeterde technieken en deskundigheid van de ijzergieters waren de gietijzeren kanonnen een stuk betrouwbaarder. Op schepen waren er in deze periode vaak nog maar een paar bronzen kanonnen aanwezig, soms zelfs geen enkele. De goedkopere gietijzeren kanonnen, die voornamelijk in Zweden werden gemaakt, maakten nu het grootste deel van het geschut uit. De bronsgieterijen van Enkhuizen goot niet veel kanonnen meer. Wel werden veel bronzen klokken gegoten. Aan het einde van de 18de eeuw viel Frankrijk de Nederlanden binnen en werd de Bataafse Republiek opgericht. Het nieuwe regime hief de bronsgieterij van Enkhuizen op, mogelijk omdat deze een symbool was van het oude Nederland en geen plaats had binnen de denkbeelden van de revolutionaire Bataven.

Logo van de VOC kamer Enkhuizen (E) op een door Jan Verbruggen gegoten kanon uit 1746.

Kanon gegoten door een Wegewaert, met Arabisch opschrift. Huidige locatie is Dar Soltane, Safi in Marokko.

Archeologie

De kanongieterij is al meer dan twee eeuwen verdwenen. Op de locatie waar het majestueuze gebouw met drie daken ooit stond, ligt nu een openbare begraafplaats. Toch zijn de sporen van het Enkhuizer giethuis nog over de hele wereld terug te vinden. De bronzen kanonnen van het giethuis uit de 17de en 18de eeuw zijn door de vele uitgevoerde zeeslagen en verre reizen van de Admiraliteit en de VOC over de hele wereld verspreid geraakt. In veel gevallen werden de kanonnen van het schip afgetakeld om op vestingwallen en -muren van de handelsnederzettingen terecht te komen en deze vanaf de kust te verdedigen.

Ook schepen gezonken in de strijd of vergaan in een storm hebben als scheepswrak vaak nog kanonnen aan boord. In de Waddenzee, voor de Nederlandse kust, in de Oostzee, maar ook in het Verre Oosten ligt nog steeds een schat aan archeologische informatie. In de komende jaren zullen meer Nederlandse scheepswrakken en daarmee ook Enkhuizer kanonnen worden ontdekt. Het valt te hopen dat deze kunstige en waardevolle historische stukken eens hun weg terugvinden om zo het verhaal van de glorie tijd van de Haringstad te vertellen.

Colofon

© Archeologie West-Friesland, Hoorn, 2021 met uitzondering van de in de verantwoording genoemde copyrighthouders.

Deze folder is een uitgave van Archeologie West-Friesland, het gemeentelijk samenwerkingsverband van Drechterland, Enkhuizen, Hollands Kroon, Hoorn, Koggenland, Medemblik, Opmeer, Stede Broec, Schagen en Texel.

Tekst: Sil Veenstra

Redactie: Michiel Bartels

Meer informatie?

Archeologie West-Friesland

Gemeente Hoorn

Postbus 603

1620 AR Hoorn

Nederland

archeologie@hoorn.nl

www.archeologiewestfriesland.nl

Dank gaat uit naar: Nico Brinck, Ton van der Horst, Hans Eelman, Ben van Doesburgh, Jeroen ter Brugge, Jeroen van Vliet, Museum Kaap Skil, Zuiderzeemuseum Enkhuizen, Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam, RCE, Rijksmuseum Amsterdam.

Verantwoording afbeeldingen:

Alle afbeeldingen zijn vervaardigd door Archeologie West-Friesland met uitzondering van:

British Museum, 1-1, 6-1.

Nederlandse Bank (Numis), 1-3.

Noord-Hollands Archief Haarlem, collectie Semeijns de Vries van Doesburgh, 3-2.

Onbekend/Public space: 7-2

Rijksmuseum Amsterdam, 1-2, 2-1, 2-3, 5-2, 5-3, 6-2, 6-3.

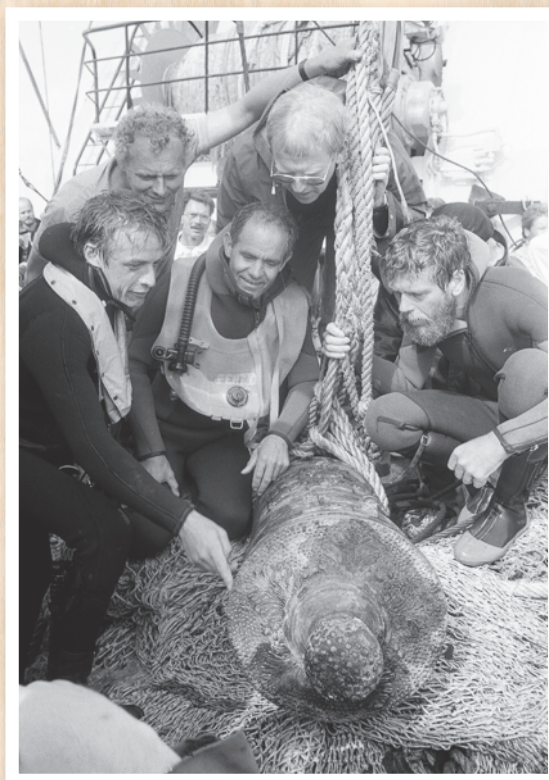
Semeijns de Vries van Doesburgh Stichting, 4-1, 7-1.

Texelse Courant, 3-1, 8-2.

Vereniging Oud Enkhuizen, 3-3.

Zuiderzeemuseum Enkhuizen, 7-3.

Globale weergave van de locaties waar Enkhuizer geschut is teruggevonden op de 17de-eeuwse wereldkaart van Frederik de Wit.

Maritiem Archeoloog Thijs Maarleveld (links) en de Texelse duikers bekijken de achterzijde van de geborgene Enkhuizer 12 pondeur uit oorlogsschip De Rob, Texel 1985.

Cover: Schout-bij-Nacht David Vlugh voor het schilderij van de Slag op de Medway in 1667 door Peter van de Velde. David Vlugh wordt voor zijn rol in de Tocht naar Chatham in 1667 onderscheiden met een ereteken. Op het gouden plakkaat is de "Generaliteitsleeuw" afgebeeld, het symbool van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, met in de klauw de zeven pijlen die de Staten symboliseren. Om het tafereel heen staat het motto van de Republiek; Concordia res parvae crescunt: "Eendracht maakt macht".

ISSN 2212-4365 (print)

ISSN 2212-4373 (web)